

MORFOSZINTAKTIKAI VÁLTOZÁSOK A FRAZEOLÓGIZÁLÓDÁSI FOLYAMAT SORÁN

FORGÁCS TAMÁS

1. „Közhely” a frazeológiai kutatásban, hogy nincs igazi egyetértés abban, mely fenoméneket sorolhatjuk a frazeológia körébe. A **frazeológiai egység (frazéma)** fogalmát illetően egy szorosabb, illetve egy tágabb felfogással találkozunk az irodalomban. Én a tágabb értelmezéshez csatlakozom, és elfogadom Burger – Buhofer – Sialm frazeológiai kézikönyvének (1982) frazéma-definícióját. Ez magyarul így hangzik: Két vagy több szó kapcsolata frazeológiai kapcsolatnak tekinthető, ha (1) a szavak a kapcsolat szintaktikai és szemantikai szabályai alapján nem teljesen magyarázható egységet alkotnak és ha (2) a szókapcsolat a nyelvközösségben a lexémához hasonlóan használatos. A két kritérium egyoldalú függőségben van egymással: ha (1) érvényes, akkor (2) is, de fordítva nincs így (vö. 1982: 1).

A frazeológiai egységek többnyire szabad szintagmákból keletkeznek. A kommunikációs folyamat során azonban egyértelművé kell válnia annak, hogy ezek a szókapcsolatok nem értelmezhetők szó szerinti jelentésükben (**literális jelentés**). Ennek érdekében bizonyos változásokra van szükség a szerkezet jelentéstani és/vagy morfoszintaktikai vonatkozásait illetően. Különösen ez utóbbiakra fogok a továbbiakban – az igei alaptagú idiómák vizsgálatára szorítkozva – összpontosítani, s ezeket magyar, illetve német – részben történeti – példák segítségével is megvizsgálni.

2. A frazeológiai egységek két kisebb csoportja esetében nincs szükség különösebb változásokra, hogy világos legyen: nem értelmezhetők szabad szókapcsolatként. Az egyik csoport esetében a jelentés oldaláról válik egyértelművé a frazéma-státusz: az ún. **alogizmus**oknak nem is lehet szó szerinti interpretációjuk, hiszen valamiféle lehetetlenséget állítanak. Ebből következik, hogy ezeket nem is lehet szabad szószervezetként értelmezni, csak idiomatikusan használhatók (kivéve esetleges szócicceket), pl.

- m. *a nyakába v. nyaka közé kapja a lábát* 'nagyon siet'
- m. *a bolhából elefántot csinál* 'vmilyen apró ügyet ok nélkül felfúj, felnagyít'
- m. *a fülén ül* 'úgy tesz, mint aki nem hallja, amit mondanak neki'
- m. *a gatyájába szalad a szíve* '(nagyon) megijed, berezel'
- ném. *Haare auf den Zähnen haben* 'mérges, harapós'
- ném. *den Kopf unter den Arm tragen* 'nagyon beteg'¹

¹ Egyes esetekben azonban történeti változások is állhatnak létrejöttük hátterében, pl. *fülébe rág vkinek vmit; lóvá tesz vkit; lakatot tesz a szájára* stb., vö. Forgács 2003: 420–1.

A másik csak frazeologizmusként használható csoport az **unikális komponens**t tartalmazó egységeké. Az unikális komponensek megjelenése a kifejezésben egy **szintaktikai-lexikai** folyamat része, melynek során egy autonóm lexikális egység szintaktikai felhasználhatósága annyira leszűkül, hogy extrém esetekben már csak egy bizonyos másik lexikális egységgel együtt fordul elő: önállóan már nem képez lexikális egységet, csupán ebben a bizonyos szintaktikai konstrukcióban állhat, pl.

m. *dugába dől* ' <terv, elgondolás> megghiúsul'

m. *vargabetűt csinál* 'kerülőt tesz'

m. *ebrúdon vet ki* 'durván kihajít, kiebrudal'

m. *móresre tanít* 'megleckéztet, megfegyelmez'

m. *felveszi/felhúzza a nyúlcipőt* 'gyáván elinal, elsiet'

ném. *jmdm. den Laufpass geben* 'kidob, elbocsát vkit'

ném. *mit jmdm. Schindluder treiben* 'kíméletlenül gyötri, megalázza' stb.

Mivel tehát ezekben az egységekben olyan lexikai elemet találni, amely szabad szó szerkezetekben nem fordul elő, a szókapcsolatot nem lehet másként mint frazeologizmusként interpretálni.

3. A legtöbb igei idióma azonban nem ezekbe a csoportokba tartozik, emiatt gyakran szó szerint is értelmezhetők (literális jelentés), pl. *megmossa a fejét vkinek*. Ezért ezen kapcsolatok esetében különböző típusú **szemantikai és/vagy morfoszintaktikai változások** történnek, melyek során a kapcsolatok eredeti motiváltsága háttérbe szorul, s azok valódi idiómákká lesznek. A szemantikai változások esetében többnyire a szabad, illetve a kötött szókapcsolatok **eltérő valenciaviszonyai** teszik világossá a kommunikációs partnerek számára, hogy állandósult szókapcsolattal van dolguk. Ezek a valenciakülönbségek gyakran csupán minimálisak, de néha elég jelentősek is lehetnek. Néha csak a bővítmények szemantikai markereiben van eltérés, de lehet, hogy tematikus szerepeik is különbözők, sőt akár a felszíni vonzatforma is eltérő lehet. Lássunk ezekre egy-egy példát.

a) Csupán a vonzatok szemantikai markereiben van különbség:

*Zsuzsi az ujjá köré csavarta a **zsineget**.* *Zsuzsi teljesen az ujjá köré csavarta **Pétert**.*

|
konkrét: –Anim

|
absztrakt: +Anim, +Hum

A két példa különbsége jól láthatóan csak annyiban áll, hogy a konkrét értelmezés esetén valamilyen nem élő (–animated) szemantikai jegyű bővítmény állhat a mondat tárgyaként. Hozzá kell ehhez még tenni, hogy ezen belül is valamilyen hajlít-

ható dolognak kell lennie a tárgynak (pl. drót, fonál stb.), merev, szilárd eszköz nem lehetne a mondat tárgya. Az átvitt értelem esetén azonban egyértelműen csak élő, sőt emberi lény szemantikai jegyű bővítmény lehet a mondat tárgya.²

ba) Különbségek a tematikus szerepekben és a felszíni struktúrában:

<i>Péter / a kutya lassan a kerítéshez jött.</i>		<i>Péter lassan <u>tisztába jött a helyzetével.</u></i>	
+Anim	+ konkrét	+Hum	+absztrakt
Ágens	Direkcionális	Experiens	Téma

Amint látható, ebben a példában egyaránt megváltozik az alany tematikai szerepe és szemantikai szelekciója: a konkrét jelentésű szabad szókapcsolat Ágens helyett a frazémában Experiens szerepű bővítmény áll alanyként, emellett a mindössze +Anim ('élő') megkötést tartalmazó szemantikai szelekciós jegy leszűkül +Hum jegyre, azaz 'állat' (+Anim) jegyű alanya már nem lehet a frazémának (legfeljebb egy antropomorfizált lehetséges világban, pl. egy mesében). A lokális vonzat lexikalizálódott a frazémában, de nem az eredeti konkrét, hanem elvont jelentésben (*tisztába*), végül pedig az új jelentés ('vki megért, fölfog vmit') által megkívánt másik argumentumhelyre belép egy elvont jelentésű bővítmény (*vmivel*).³

bb) Az előző típus egyik alelete, amikor a „homonim” ige melletti obligatorikus vagy fakultatív bővítmény megjelenése a frazeológiai egység mellett nem lehetséges, pl.

<i>Mielőtt elutazott volna, Péter beadta a kulcsot a szomszédba.</i>	–	konkrét
<i>Mielőtt elutazott volna, Péter beadta a kulcsot.</i>	–	absztrakt ⁴

A 'meghal' jelentésben azonban agrammatikus a következő mondat:

**Senki nem számított rá, hogy Péter hirtelen beadja a kulcsot a szomszédba.*

² A folyamat történeti példákkal is igen jól szemléltethető. Hadrovics 1995 adatai közül kitűnően illusztrálja ezt a folyamatot a *helyt ad vminek* szóhasználat kialakulása (39), amit azonban már Forgács 2003-ban részletesen bemutattam (264), ezért itt most csak utalok rá.

³ Ennek az átalakulásnak is szép történeti példái vannak. Remekül mutatja be ezeket Hadrovics a *számot vet vmivel* szóhasználat alakulásmódján keresztül. Ezekből jól látható, hogy a kifejezés eredeti jelentéséből ('<kavicsok, pénzdarabok mozgatásával> számokat ide-oda vet, rakosgat') hogyan alakult ki az ilyen elszámolásokhoz gyakran kapcsolódó veszekedések miatt a 'leszámol vkivel', majd az elvont síkra átlépve a 'leszámol vmivel' értelem. Erről bővebben l. ismét Forgács 2003-at (267–8).

⁴ Természetesen a két mondat eltérő jelentése az alanyi pozícióban álló bővítmények eltérő tematikus szerepéből (Ágens ↔ Patiens) is következik.

c) A harmadik lehetőség, hogy a vonzatok morfológiai megjelenésükben is különböznek, pl.:

<i>Péternek (a forró levestŐL) fáj a foga.</i>	<i>Péternek őzhúsra fáj a foga</i>
Kauzátor	Direkcionális (Objekt)

Ezekben a példákban már nemcsak a vonzatok tematikus szerepei térnek el egymástól, hanem a Kauzátor, illetve Direkcionális szerepű vonzatok formai megjelenése is eltérő: *-TÓL*, illetve *-RA* raggal jelennek meg. Emellett különbség van abban is, hogy a mediális értelmű első mondatban a Kauzátor csupán fakultatív bővítmény, míg a kiható értelmű második mondatban a Direkcionális szerepű bővítmény kötelező vonzat.

4. A frazeológiai kapcsolatok lexikalizálódásában és stabilitásában a szintaktikai és/vagy szemantikai valencia, azaz a jelentés megváltozása mellett igen nagy szerepet játszhat a *szókapcsolat alaki rögzülése*. A formai állandósulás az idiomatikus egységek esetében is fontos lehet, de ott csak kísérőjelensége a jelentésváltozásnak: az eltérő vonzatviszonyok a nyelvhasználók számára úgyis világossá teszik, hogy nem szabad szó szerkezettel állnak szemben (l. a korábbi példákat). A nem vagy csak kevésbé idiomatikus egységek (pl. funkcióiágés kapcsolatok) esetében azonban az alaki rögzülés fontosabb lehet, hiszen ott többnyire éppen ez az állandósult forma jelzi a szabad szó szerkezetektől való különbözést.

a) Hangsúlyozni kell természetesen, hogy a formai rögzülésnek is számos fokozata lehet. Az alaki állandósulás egyik megnyilvánulása lehet például az is, hogy a *szókapcsolat* elemei nem cserélhetők fel szinonimával. A *megmossa a fejét vkinek vki* kifejezésben például, ha azt szabad szó szerkezetenként fogjuk fel, kicserélhetjük a *fej* lexémát *haj-ra* (*megmossa a haját vkinek*). Az állandósult szókapcsolatban erre nincs mód. Ez a különbség azonban viszonylag csekély, ezért a frazéma és a szabad szókapcsolat bizonyos kontextusokban szinte „homonimának” tekinthető:⁵

*Péter már megint csapzottan és koszosan jött haza a játszótérről, úgyhogy alaposan megmostam a fejét.*⁶

⁵ A lexikon szintjén természetesen nagyobb azért a két forma különbsége, hiszen az átvitt értelmű kifejezés mellett fakultatív vonzatként állhat egy okhatározói bővítmény (pl. *megmostam a fejét a viselkedéséért*), míg a szabad szó szerkezet mellett legfeljebb szabad bővítmények állhatnak (pl. hely- vagy célhatározó: *megmostam a kádban a fejét, nehogy összepiszkítsa vele a sapkáját* stb.).

⁶ Az ilyen típusú lexikális rögzülésre is lehet kitérő történeti példákat találni, Forgács 2003-ban – ismét Hadrovics 1995 adatai segítségével – a *törbe esik*, illetve a *törbe ejt* szókapcsolatokon mutattam be ezt a folyamatot (269–70).

b) A legtöbb frazeológiai munka említést tesz arról is, hogy nagyon gyakran bizonyos morfoszintaktikai anomáliák is jelezhetik a kommunikációs partnerek számára, hogy az adott szókapcsolat frazeologizmus.

A németben pl. ide sorolhatók az olyan „szabálytalanságok”, mint a jelzői vagy határozói szerepű genitívus fordított szórendje (pl. *auf Schusters Rappen; in Teufels Küche kommen*, ill. *guter Dinge sein; stehenden Fußes* stb.), de mindig megemlítik a névelőhasználati anomáliákat is, pl.

m. <i>színt vall</i>	ném. <i>Farbe bekennen</i>
m. <i>iskolát teremt</i>	ném. <i>Schule machen</i>
m. <i>helyet foglal</i>	ném. <i>Platz nehmen</i>

Ezekben az esetekben a szabad szószerkezetben használható névelő az állandósult kifejezésben az esetek többségében nem fordulhat elő, pl.

Péter a lapátra tette a kutyapiszkot. → *Péter lapátra tette egyik beosztottját.*

c) A névelőhasználati eltéréseknek szerepük van a következő csoport létrejöttében is, de itt ennél fontosabb a birtokviszony felbomlása az állandósult szerkezetben.

Hadrovics szerint (i. m. 35–6) ebben a fejlődési típusban „a birtokviszonytól való megszabadulás, és ezáltal az egyediből az általánosba való átváltás lesz a fejlődés igazi fordulója, és ez lesz majd az új jelentésárnyalat alapja is”. Lássunk erre is néhány példát!

ca) A *fogad, megfogad* igék mellett korábban más tárgyi bővítmények is gyakoriak voltak, pl.

megfogadák az ú beszédét (JordK);
megfogadá tanácsát (ÉrdyK);
fogadjad az ő intését (CornkK);
fogadnák mindenben ő parancsolását (Tinódi).

Különösen gyakorinak számított azonban az ilyen kapcsolatok között a *vkinek a szavát fogadja* kifejezés. Ennek számtalan példájában megfigyelhető viszont a birtokviszony felbomlása a szerkezetben, azaz a következő fejlődési folyamat:

vkinek (a) szavát fogadja → *szót fogad vkinek*

Például:

ha ez előtt nem *fogadód az én szómat*, avagy csak *must fogadnád* immár (MNy. 51: 360);

ím (*apám*) *szavát* nem *fogattam*, és mint jártam? (HeltFab. Z8);

Monda az császár [a feleségének]: *fogadom az te szódat* (Ponc. 94–5);

de:

Én azt mondom, *fogadj szót*, engedj én tanácsomnak (SándK. 28);
[a béka] akkoron sem *fogada szót* (Pesti Fab. 32. sz.);
bódogok leszek, ha *szót fogadtok* (KerGyül 44).

Amint arra Hadrovics is rámutat, azzal, hogy a kifejezésben megszűnt a birtokviszony, egészen új státust kapott, egyben elszakadt korábbi társaitól. Míg ugyanis azok máig megőrizték a birtokviszonyt (azaz nem jöttek létre **beszédet*, **tanácsot*, **intést*, **parancsot fogad* szerkezetek), a *szót fogad* esetében megtörtént ez a formai rögzülés. Ez az elszigetelődés egyúttal a jelentés árnyalati módosulását is magával hozta: „az alkalmi esemény, történés átváltott állandó jellemvonássá, és az ’engedelmes’, ill. tagadólag az ’engedetlen’ melléknévvel lett egyjelentésű: »A mai gyerekek egyáltalán *nem fogadnak szót*« (közny). A kapcsolat tehát szólássá vált” (1995: 36).⁷

cb) A németből – történeti korpuszok hiánya miatt – kevesebb szövegpéldám van, azonban számos jel mutat arra, hogy ott is ugyanezek a változások kísérték a frazeologizálódás folyamatát. Megfigyelhetjük például ott is a *n é v e l ő h a s z n á l a t m e g v á l t o z á s á t*. Burger is hangsúlyozza (1998: 135), hogy a mai frazeológiai egységekben sokkal több klitizálódott alakulattal lehet találkozni, mint a régi szövegekben, pl.

(...) *dass man zuweilen lange Zeit hindurch gar nicht gestimmt sei, seine Gedanken in Ordnung **auf das** Papier zu bringen* (ma: *etw. **aufs** Papier werfen* vagy *zu Papier bringen*)

Hasonló a helyzet a *birtokviszony* vonatkozásában is. Így pl. találunk olyan frazémákat, amelyekben alternatív módon állhat a határozott névelő vagy egy birtokos névmás, pl.

*bei etwas hat der Teufel **die/seine** Hand im Spiel* ’vmi állandó nehézségekbe ütközik’
ein/sein Steckenpferd reiten ’hobbijának hódol’
die/seine Beherrschung verlieren ’nem tudja már palástolni az indulatait’
die Hand / seine Hände im Spiel haben ’titokban részt vesz vmiben’
die/seine Fahne nach dem Wind drehen ’a mindenkori uralkodó nézeteket követi’
die/seine Muskeln spielen lassen ’<fenyegetően> kimutatja az erejét’

⁷ Hasonló folyamat ment végbe a következő kifejezésben is (vö. Hadrovics 1995: 38–9): *vkinek (a) gondját viseli* → *gondot visel vkire*.

Burger is közöl Goethe Vonzások és választások című regényéből egy a fenti magyar példákhoz hasonló adatot (1998: 135), amelyben még birtokos névmást találunk a ma hiányzó névelő helyén:

*Bei Tafel mußte (!) er neben ihr **seinen** Platz nehmen. (Ma csupán: Platz nehmen.)*

Megvizsgáltam ebből a szempontból Jakob und Wilhelm Grimm nagy történeti szótárát is (Grimm 1991), s abban is találtam olyan régebbi példákat, amelyekben még birtokviszonyt találunk a mai névelőtlen formák helyén (a kiemelések tőlem valók – F. T.), pl.

zur Hand nehmen (Grimm 10. köt., 343):
*wasz man bracht von desz königs tisch
 es wer gleich fleisch, käsz oder fisch,
 das namen sie zu **ihrer** handt,
 das man des morgens nichts mehr fand*

bei Händen haben (10. köt., 350):
*darüber gaben sie mir einen revers, den ich auch bei **meinen**
 händen habe*

jmdn. auf den Händen tragen (10. köt., 351):
*ê der unsanfte müese gân
 ûf **müner** hant wolt ich in tragen*

den Kopf zwischen die Ohren nehmen (11. köt., 1753):
*derowegen nahm ich **meinen** kopf zwischen die ohren, und trat
 gleich den andern tag wieder auf frischem fusz zu obgedachten
 pfarrer*

Megállapíthatjuk tehát, hogy a németben nagyjából ugyanazok a változások (névelő eltűnése, birtokviszony felbomlása) zajlanak le a frazeologizálódás során, mint a magyarban. Kérdés: mi az oka ezeknek a hasonló változási folyamatoknak? Véleményem szerint olyan szemantikai folyamatok állnak a háttérben, amelyek lényege a szerkezetek konkrét értelmének háttérbe szorulása, s egy generalizáló, absztrakt jelentés előtérbe kerülése.

5. Hogy feltevésünket bizonyítani tudjuk, meg kell vizsgálnunk olyan idiomatikus egységeket is, amelyek tartalmazzák a névelőt, másfelől be kell vonnunk nem vagy alig idiomatizálódott egységeket is a vizsgálatba, amelyek inkább csak öszszeforrottságuk révén sorolhatók a frazeológiai egységek közé (pl. funkcióigés kapcsolatok).

Ami a névelőhasználat kérdését illeti, megállapíthatjuk, hogy a számos névelőtlen forma mellett nem kevés olyan egység is akad, amelyekben megtalálni a névelőt. Ebben a vonatkozásban is több típust lehet azonban találni.

a) a névelőtlen forma éppúgy használatos, mint a névelős:

*auf Anhieb / auf **den** ersten Anhieb* 'azonnal'⁸
*auf Anschaffe gehen / auf **die** Anschaffe gehen* 'prostitúcióból él'
*es ist höchste Eisenbahn / es ist **die** höchste Eisenbahn* 'legfőbb ideje'

Vö. a következő magyar példákkal is:

*zöld asztal mellett / **a** zöld asztal mellett*
*bekap vmit, mint kutya a legyet / **a** kutya a legyet* stb.

b) Más kifejezésekben a határozott névelő váltakozhat a határozatlanal, pl.

***eine** / **die** Fliege machen* 'elhúz, eltűnik'
*wie **eine** / wie **die** Axt im Walde* 'nyersen, faragatlanul'
***eine** Kröte / **die** Kröte schlucken* 'lenyeli a békát'
*das kann **die** / **eine** Maus auf dem Schwanz fortragen* 'igen kevés'

Vö. a következő magyar példákkal is:

*csökönös, mint **egy** / **a** számár*
*∅ kesztyűt dob vkinek ↔ odadobja **a** kesztyűt vkinek*

c) Vannak olyan frazémák is, amelyekben mindig a határozott névelő áll, ám nincs definit jelentése, amit az is mutat, hogy a névelős komponens nem egészíthető ki jelzői mellékmonddal a frazeológiai jelentés megtartása mellett, pl.

***die** Hose anhaben* '(a férfi helyett) a nő parancsol a házban'
*in **die** Annalen eingehen* 'felejthetlenné válik'
*wieder auf **die** Beine kommen* 'újra egészséges lesz'

Vö. a magyarban is:

*A szomszédéknál a feleség **viseli a nadrágot**.*

Ez azonban csak konkrét értelemben egészíthető ki mellékmonddal:

A szomszédéknál a feleség azt a nadrágot viseli, amelyet karácsonyra kapott a férjétől.

⁸ A Duden 1992 szerint (41) az *Anhieb* itt az első fejszevágást jelenti a favágás során.

d) A németben az előző típus alfajaként említhetjük meg azokat az egységeket, amelyekben a határozott névelő az előtte álló előljárószóval összeolvadt, klitizálódott, pl.

(*bei jmdm.*) **ins** *Fettnäpfchen treten* 'megbántja, kihúzza nála a gyufát'
jmdm. ins *Garn gehen* 'bedől vki csalárdságának'
ins *Gerede kommen* 'szájára veszi a világ, a pletyka tárgyává válik'
jmdm. aufs *Dach steigen* 'leteremti, leszidja'

Ilyen összevonódások természetesen nemcsak frazeológiai egységekben találhatók. A Duden Grammatik szerint (1998: 324) azonban az ilyen klitizálódott formák után következő főnevek nem egy egyedi, már említett, esetleg rámutatással (deixis) meghatározott tárgyat fejeznek ki, hanem csupán valamilyen általánosabb értelmet.⁹

Úgy gondolom, talán már az eddigi példák is bizonyították, hogy ezeknek a kifejezéseknek – a határozott névelő ellenére is – nem determinált, hanem valóban generalizáló értelmük van.

Mindezek a megállapítások érvényesek az ún. **funkcióigés kapcsolatok** esetében is. Ezekre is jellemző, a fentebb megfigyelt formai rögzülés, azaz a bennük szereplő igei fej nem cserélhető ki más, hasonló jelentésű igeire (vö. Helbig – Buscha 2001: 87–9 is), pl.

a) behelyettesíthetőségi próba:

Er setzte das Kind in Schrecken.
 **Er legte / stellte das Kind in Schrecken.*

Vö. a magyarban is:

A szerelők javítást végeztek a klímaberendezésen.
 **A szerelők javítást csináltak / tettek a klímaberendezésen.*

A lexikális összeforrottság különféle szintaktikai próbákkal is alátámasztható:

b) A funkcióigés kapcsolat névszói része nem anaforizálható, vö.

Er gab dem Kind Antwort.
 **Er gab sie dem Kind.*

Ugyanígy:

Választ adott a gyerek kérdésére.
 **Azt adott a gyerek kérdésére.*

⁹ Jung (1984: 259) is megjegyzi, hogy az összeolvadás folytán a határozott névelő veszít determináló, rámutató értékéből. Roland Harweg pedig (1989: 7) a határozott névelő ilyen használatát (vö. még *zum Arzt / zum Schuster gehen* 'orvoshoz / cipészhez megy') pszeudogenerikus funkciónak nevezi.

c) Ugyancsak nem lehet kérdő névmással helyettesíteni a névszói komponenszt:

*Er setzte den Apparat **in Betrieb**.*

***Wohin** setzte er den Apparat?

Ugyanígy:

Üzembe helyezte a készüléket.

***Hová** helyezte a készüléket?

d) Erősebben lexikalizálódott funkcióiágés kapcsolatokban a névszói rész vonatkozó mellékmondatot sem vehet fel:

**die Kenntnis, die er genommen hat*

?a levelezés, amit folytatott

6. Ugyanezek a szintaktikai próbák hasonló eredményt adnak idiomatizált kifejezések körében is, pl.:

a) behelyettesíthetőségi próba:

*Sie **stellten** die Bude auf den Kopf.*

Sie **legten / **stellten** die Bude auf den Kopf.*

(Vö. m. a feje tetejére **állít** / ***helyez**)

b) anaforizációs próba:

*Jeder gibt ab und zu seinem Affen **Zucker**.*

Jeder gibt **ihn ab und zu seinem Affen.*

(Vö. m. **kosarat** adott neki → ***azt**)

c) kérdő névmással való helyettesíthetőség:

*Die Mieter rückerden wegen den Kakerlaken dem Vermieter geschlossen **auf die Pelle**.*

****Wohin** rückerden sie ihm?*

(vö. m. **gatyába** ráz → ***hová**?)

7. Idiomatikus kifejezések és funkcióiágés kapcsolatok még egy további fontos egyezést mutatnak a németben: névszói részük az igei fejjel együtt alkotja az ún. **Satzklammert**, azaz a mondatkeretet, pl.

*Die neue Technik **findet** in der Autoindustrie in einem Jahr **Anwendung**.*

*Sie **stellten** am Nachmittag die Bude hinten im Garten **auf den Kopf**.*

Ebben a topológiai vonatkozásban a két szókapcsolat-típus egyezéseket mutat az igekötős igékkel és azzal az igecsoporttal, melyek mintegy átmenetet képeznek a frazeológiai kapcsolatok és az igekötős igék között (pl. *abhanden kommen* 'elveszik, elsikkad'; *instand halten/setzen/bringen* 'üzemben tart/üzembe helyez'; *vonstatten gehen* 'megtörténik'; *zugrunde gehen/legen/liegen/richten* 'tönkre megy/tönkretesz' stb.), pl.

Wir fuhren am Nachmittag zur Bergspitze hinauf.

'Délután felmentünk a hegycsúcsra.'

Die Firma ging wegen der unklugen Investitionspolitik der Manager zugrunde.

'A cég a menedzserek ostoba befektetési politikája miatt tönkrement.'

Ha jól belegondolunk, a magyarban is megvan e négy kifejezéstípus (idiómák [pl. *kosarat ad vkinek*], funkcióiágés kapcsolatok [pl. *felhasználásra kerül*], igekötőszerű összetételi előtagok [pl. *vége tler*], valódi igekötők pl. *kilvisz*) topológiai hasonlósága. A különbség csupán annyi, hogy ezek nem a mondat keretét alkotják, merthogy az a magyarban nem létezik. A három csoport között a magyarban a fókuszos és nem fókuszos mondatokban való viselkedésükben van hasonlóság.

Semleges intonációjú mondatokban ezek az elemek az ige előtti pozíciót foglalják el:

Péter számba vette a barátait. (idióma)

Az ipar fejlődése mozgásba hozta a tőzsdét is. (funkcióiágés kapcsolat)

Péter cserbenhagyta Jánost. (összetétel)

Péter ellpáholta Jánost. (igekötő)

Fókuszos mondatokban viszont az ige mögötti pozícióba kerülnek, ezáltal jobban őrzik önállóságukat, pl.

Péter a BARÁTAIT vette számba, nem a befektetéseit.

Péter JÁNOST hagyta cserben, nem Károlyt.

Visszatérve immár a frazeologizálódási folyamat kérdéséhez, megállapíthatjuk, hogy mind a magyarban, mind a németben számos egyezést találtunk az igei idiómák névszó-i része (*lépre megy*), a ma is konstrukcióintern bővítményként funkcionáló, de az összetett szóalakokhoz nagyon közel álló formák (pl. *férjhez (megy)*, *sorba (áll)* stb.), az igekötőszerűen viselkedő korábbi idiómarészek (*cserben-*, *agyon-*, *véghez-* stb.) és a valódi igekötők (*be-*, *ki-*, *meg-* stb.) között.

Az egyezések részben jelentéstani oldalról látszanak (a konkrét jelentés háttérbe szorulása, egyfajta generalizáló jelentés kiépülése), részben morfoszintaktikai oldalról (a határozott névelő vagy a birtokviszony eltűnése, névelőtlen vagy az előljáró-

szóval egybeolvadt formák dominanciája). Mindezeket megfejeleli még a topológiai egyezés.

Kérdés: mi lehet az azonos, illetve hasonló viselkedés oka?

Úgy gondolom, hogy az **igemódosító** szerepkör figyelembevételével adhatja kezünkbe a megoldás kulcsát. Mint tudjuk, újabb nyelvtanaink (vö. pl. Komlósy 1992) számolnak egy olyan bővítménnyel, amely nem vonzata az igének, hanem csak módosítja, pontosítja azt. Ennek szokásos szórendi helye az ige előtti pozíció. Az igemódosítók közé sorolódnak például a melléknévi vonzatok (pl. *zöldre fest*), a pusztá főnévi vonzatok (*mérnöknek készül*), de ide sorolhatók az igeekötők és az idiomatikus kifejezések egyes konstrukcióintern vonzatai is (pl. *számon kér*).

A frazeologizálódási folyamat szempontjából a névelőtlen és kvantálatlan köznevekkel kifejezett ún. **köznévi vonzatok** (Komlósy 1992: 508) a legfontosabbak (pl. *újságot olvas, iskolába jár, fát vág* stb.): esetükben ugyanis a konvencionizált cél megvalósulása pragmatikailag fontosabb jelentésösszetevő, mint a megvalósulás konkrét részletei. „Ennek következtében pl. a *hátat fordít* (a szó szerinti értelme mellett) idiómaként mindig használható, amikor e mozdulat konvencionizált célja (az együttműködés megszakítása) valósul meg – függetlenül attól, hogy a kérdéses testmozdulatra sor kerül-e” (uo. 515).

A köznévi vonzatok esetében az alapige tárgyi vagy határozói argumentumát a lexikai tétel belső szemantikai argumentumként tartalmazza, így azok nem kapnak szintaktikai kifejezést. Az *újságot olvas* esetében pl. „a tárgyragos N⁰ nem tárgyi argumentumot, hanem egy »belsővé vált tárgyra« vonatkozó állítást fejez ki, s a tárgyragot attól »örökli«” (Komlósy i. m. 513).

Annak azonban, hogy a vonzatok módosítóvá váljanak, vannak morfoszintaktikai vonatkozásai is: ezért marad el az idiomatizálódás során a névelő a szerkezetből, s világossá válik a birtokviszony felbomlása is: a birtokos személyjeles formák éppúgy DP-k, mint a határozott névelősek.

Mint fentebb láttuk, mind a szemantikai, mind a morfoszintaktikai változások jól dokumentálhatók történeti példákkal. Ez azonban nem jelenti azt, hogy minden frazeológiai egység történeti változási folyamat eredményeként születhet csak meg: a frazeologizmusok között éppúgy lehetséges a már meglévő szerkezetek mintájára analógiás teremtéssel alakult formák létrejötte, mint a szóösszetételek körében.

Nem szabad azonban meglepednünk arról a tényről sem, hogy nem minden frazeológiai egység mutatja fel ezeket a sajátosságokat. Vannak nyelvünkben – nem is kis számban – olyan példák is, amelyekben mégis kizárólagosan határozott névelős vagy birtokviszonyban álló főnevet találunk, pl. *belecsap a lecsóba, bedobja a törököt, kiteszi a lelkét, felkopik az álla, nem tesz lakatot a szájára, tűzbe teszi érte a kezét* stb.

Természetesen itt sem anaforikusan vagy deiktikusan használt komponensekről van szó, mégis fölvetődik a kérdés, miért lehetséges ezeket a formá-

kat csak a határozott formájukban használni. Ami a magyarázatot illeti, még alaposabb vizsgálatokra van szükség, ám valószínűleg három faktornak van itt igen lényeges szerepe abban, hogy a kifejezésekben megmaradnak a DP-k:

- a) igekötős ige van a kifejezésben (pl. *bedobja a törölközőt*);
- b) kvantált kifejezésről van szó (*nem tesz lakatot a szájára*) vagy
- c) több konstrukcióintern bővítmény is van a szerkezetben (*tűzbe teszi érte a kezét*).

Ezek közül az első kettő különösen fontos. Ismeretes ugyanis, hogy bizonyos elemek kölcsönösen kizárhatják egymást a mondatban, mivel – semleges hangsúlyozás esetén – ugyanarra a szintaktikai pozícióra pályáznak (ezt feloldhatja valamelyik elem fókuszba kerülése). Ez tehát azt jelenti, hogy olyan szabad szókapcsolatok esetében, amelyekben nincs mód az igemódosítói szerep elfoglalására, mert azt egy „rangban magasabb elem” (igekötő vagy tagadószó) már betölti, nem fognak végbemenni azok a morfoszintaktikai folyamatok, mint a névelő elmaradása vagy a birtokviszony felbomlása. Ez azonban nem akadályozza meg a frazeologizálódást, hiszen a szemantikai oldal változásai, kiegészülve esetleg az eltérő bővíthetőséggel (vö. pl. a *bedobja a törölközőt* kapcsán korábban tett megjegyzésekkel) is elegendők lehetnek ehhez.

HIVATKOZÁSOK

- Burger, Harald – Annelies Buhofer – Ambros Sialm 1982: *Handbuch der Phraseologie*, Berlin – New York.
- Burger, Harald 1998: *Phraseologie: eine Einführung am Beispiel des Deutschen*, Berlin.
- Duden 1992: *Der Duden in 12. Bänden; das Standardwerk zur deutschen Sprache*. Bd. 11. *Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten*. *Wörterbuch der deutschen Idiomatik*, Mannheim – Leipzig – Wien – Zürich.
- Duden 1998: *Der Duden in 12. Bänden; das Standardwerk zur deutschen Sprache*. Bd. 4. *Grammatik der deutschen Gegenwartssprache*, 6. neu bearbeitete Auflage. Mannheim – Leipzig – Wien – Zürich.
- Forgács Tamás 2003: Lexikalizálódási és grammatikalizálódási folyamatok frazeológiai egységekben, *Magyar Nyelv* 99, 259–73, 412–27.
- Forgács Tamás 2003a: Unikális komponensek frazeológiai egységekben, in Büky László – Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III: Magyar és finnugor jelentéstörténet*, Szeged, 23–37.
- Grimm, Jakob – Wilhelm Grimm 1991: *Deutsches Wörterbuch*. Bd. 10 und 11. Foto-mechanischer Nachdruck der Erstausgabe 1873–1884, München.
- Hadrovics László 1995: *Magyar frazeológia. Történeti áttekintés*, Budapest.

-
- Harweg, Roland 1989: Schwache und starke Artikelformen im gesprochenen Neuhochdeutsch, *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik* **56**, 1–31.
- Helbig, Gerhard – Joachim Buscha 2001: *Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht*, Berlin – München.
- Jung, Walter 1984: *Grammatik der deutschen Sprache*, Leipzig, Bibliographisches Institut.
- Komlósy András 1992: Régensek és vonzatok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 299–527.